

Aleksander Smoliński

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ORCID: 0000-0002-2185-8589

Kamieniec Podolski – dzieje i obecny stan kresowej twierdzy dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Słowa kluczowe

Kamieniec Podolski, twierdza kamieniecka, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Korona Polska, Kresy Południowo-Wschodnie, Ukraina, dzieje wojen polsko-tureckich w XVII w., obecny stan twierdzy w Kamieńcu Podolskim, zabytki polskie na współczesnej Ukrainie, ruch turystyczny

Streszczenie

Dawne Kresy Wschodnie – głównie zaś Kresy Południowo-Wschodnie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, choć dzisiaj już w ogromnej większości znajdują się poza obszarem państwa polskiego, nadal mają jednak magnetyzujący urok i wywierają ogromny wpływ na wyobraźnię pewnej części współczesnych Polaków. Budzą także swoistą nostalgię za przysłowiowym „rajem utraconym” oraz poczucie dumy z własnej, wielkiej i wspaniałej, choć jednocześnie dawno minionej – często krwawej – przeszłości. Ponadto ich skomplikowana historia oraz dzień dzisiejszy skłaniają również do refleksji, że nic na tym świecie nie trwa wiecznie, a przemijanie – tak samo zresztą jak trwanie – jest immanentną cechą ludzkiej cywilizacji. Kamieniec Podolski, dzięki niezwykłej historii oraz swoistemu *genius loci*, z roku na rok staje się miejscem coraz częściej i chętniej odwiedzanym przez turystów z Ukrainy, a także z niektórych państw Unii Europejskiej. Jeszcze do niedawna, co zupełnie zrozumiałe, najliczniejszą grupę odwiedzających miasto i twierdzę stanowili Polacy, dla których była to swoista podróż do bezpowrotnie minionego świata tak barwnie opisanego w *Trylogii* Henryka Sieniewicza. Wszystko to spowodowało, że autor postanowił przedstawić dzieje oraz stan współczesny kresowej twierdzy, jaką niegdyś był Kamieniec Podolski. Opisał najważniejsze elementy systemu fortyfikacyjnego miasta, czyli Stary i Nowy Zamek oraz dwie bramy miejskie – Lacką, czyli inaczej Polską oraz Ruską.

Dawne Kresy Wschodnie, głównie zaś Kresy Południowo-Wschodnie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, choć dzisiaj już w ogromnej większości znajdują się poza obszarem państwa polskiego, nadal posiadają jednak magnetyzujący urok i w dalszym ciągu wywierają ogromny wpływ na wyobraźnię pewnej części współczesnych Polaków. Budzą także swoistą nostalgię za przysłowiowym „rajem utraconym”¹ oraz poczucie dumy z własnej, wielkiej i wspaniałej, choć jednocześnie dawno minionej, często krwawej, przeszłości². Ponadto ich skomplikowana historia oraz dzień dzisiejszy skłaniają również do refleksji, że nic na tym świecie nie trwa wiecznie, a przemijanie, tak samo zresztą jak trwanie, jest immanentną cechą ludzkiej cywilizacji³.

Jednym z wielu miejsc nierozzerwalnie związanych z burzliwymi, niemal mitycznymi⁴, dziejami potężnej niegdyś Rzeczy-

¹ Vide chociażby: R.J. Czarnowski, *Kresy utracone dzieje*, Warszawa 2017; A. Karwińska, *Małe ojczyzny – między pamięcią a mitem. Przykład Kresów*, [w:] *Pamięć Kresów – Kresy w pamięci*, praca zbiorowa pod red. B. Tracza, Katowice–Gliwice 2019.

² Szerzej, poza częścią dalej cytowanej literatury, vide także: idem, *Kresy krwawe dzieje*, Warszawa 2018.

³ Obszerniej, poza częścią wcześniej oraz dalej cytowanej literatury, vide również J. Kolbuszewski, *A to Polska właśnie. Kresy*, Wrocław 2002; *Kresy. Śladami naszych przodków*, Projekt i opracowanie K. i P. Dylukowie, Kraków 2002; K. Węglicka, *Kresowym szlakiem. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2005; eadem, *Wędrówki kresowe. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2006; eadem, *Na dalekiej Ukrainie. Gawędy kresowe*, Warszawa 2007; *Dzieje Kresów*, praca zbiorowa, Kraków 2006. Nie wolno też zapominać, iż obszar ten, zarówno jego dzieje, jak znajdujący się tam dorobek kultury materialnej, stanowią niezwykle ważny obiekt naukowych dociekań współczesnej historiografii tak polskiej, jak i obcej – poza częścią dalej cytowanej literatury vide chociażby: J.T. Petrus, *Kościoty i klasztory Żółkwi*, Kraków 1994; M. Ujma, *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole 2005; П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Печі Польської 1618–1648*, Київ 2006; J. Besala, *Tam kiedyś była Rzeczpospolita. Ziemie ukraińskie*, Poznań 2016; W. Mędrzecki, *Kresowy kalejdoskop. Wędrówki przez ziemie wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kraków 2018.

⁴ Szerzej vide choćby: A. Smoliński, *O micie Kamięca Podolskiego – ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2017, t. 16.

pospolitej Obojga Narodów jest Kamieniec Podolski⁵. To najdalej na wschód wysunięte miasto byłej Korony jest ważnym świadectwem dorobku cywilizacyjnego tego wieloetnicznego, wielokulturowego i wieloreligijnego państwa. Poza niezwykle istotnymi funkcjami ekonomicznymi i militarnymi pełnił Kamieniec również cały szereg innych ról, będąc choćby stolicą rozległego i ważnego województwa podolskiego⁶, dlatego też obecnie posiada obszerną i wielojęzyczną literaturę⁷.

⁵ Pierwotnie miasto nazywało się jedynie Kamieniec (z łaciny: Camencia, Camencium, Camenecum). Dopiero w późniejszych czasach zaczęto dodawać przymiotnik Podolski – vide: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, praca zbiorowa pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, Warszawa 1882, s. 748.

⁶ Vide chociażby: A. Rasszczupkin, *Kamieniec Podolski. Antemurale Christianorum*, Kamieniec Podolski 2006; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008; A. Smoliński, *Zbaraż i Kamieniec Podolski – ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, [w:] *Sienkiewicz dzisiaj. Formy (nie)obecności*, praca zbiorowa pod red. B. Burdzieja i E. Owczarz, Toruń 2010; idem, *Kamieniec Podolski – dzieje i obecny stan twierdzy*, [w:] *Origines, fontes et narrationes – pośród kręgów poznania historycznego. Prace ofiarowane Profesorowi Marcelemu Antoniewiczowi w 65. rocznicę urodzin*, praca zbiorowa pod red. M. Cetwińskiego, M. Janika, przy współudziale M. Nity, Częstochowa 2018. Ukraiński punkt widzenia dziejów tego miasta i twierdzy, poza częścią dalej cytowanej literatury, vide również: O. Будзей, *Вулицями Кам'янець-Подільського*, Львів 2005; O. Завальнюк, O. Комарніцький, *Нариси з історії Кам'янець-Подільського*, Львів 2006; M. Петров, *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного. Етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління*, Кам'янець-Подільський 2012; *Збірник матеріалів археологія & фортифікація України*, IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського Державного Історичного Музею-Заповідника, присвячена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908). Відповідальний редактор В. С. Травінський, Кам'янець-Подільський 2014; O. I. Расщупкин, С. В. Трубочанінов, *Кам'янець на Поділлі*, Кам'янець-Подільський 2017.

⁷ Przegląd publikacji, które ukazały się do 2014 r., vide: A. Smoliński, *Polska i polskojęzyczna literatura historyczna dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2009, nr 5 (112); idem, *Przegląd polskiej oraz rosyjsko i ukraiń-*

O nieprzeciętnych walorach estetycznych tego miejsca, silnie oddziałujących również na wyobraźnię współczesnego człowieka, obok innych czynników, stanowi też niezwykle położenie miasta oraz swoisty i wyraźnie odczuwalny *genius loci*. Oprócz tego, dla świadomego swojej przeszłości Polaka niemniej istotne są również konotacje historyczne, a także literackie⁸. Zarówno miasto, jak i zamek położone są bowiem po obu stronach przepaścistego jaru rzeki Smotrycz, a więc w miejscu z natury obronnym. Stara, historyczna część miasta leży na skalistym, stożkowatym płaskowyżu o powierzchni 120 ha, wznoszącym od 30 do 50 m ponad poziom rzeki, która otacza go z wszystkich stron. Podążając w kierunku Dniestru – i dalej z jego biegiem do Morza Czarnego – Smotrycz utworzyła w tym miejscu zadziwiająco czterokilometrową pętlę, opasując Kamieniec głębokim

skojeźycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego, „Історичний Архів”. Наукові Студії, 2009, випуск 3; idem, *Przegląd polskiej oraz obcojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2009; idem, *Polska oraz obcojęzyczna literatura dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego – uzupełnienia*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2010–2011, nr 3–4; idem, *Przegląd polskiej literatury historycznej dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego – uzupełnienia*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2011, nr 2 (121); idem, *Polskojęzyczna literatura naukowa, popularnonaukowa oraz popularna z końca XIX w. oraz z przełomu XX i XXI w. dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2014, nr 2 (134); idem, *Przegląd polskiej oraz ukraińskiej i rosyjskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Obok siebie. Studia polsko-ukraińskie*, praca zbiorowa pod red. nauk. K. Kościelniaka, M. Krotofila, A. Smolińskiego, Toruń 2014.

⁸ Chodzi tutaj oczywiście o powieść Henryka Sienkiewicza *Pan Wołodyjowski* – szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide: A. Smoliński, *Kamieniec Podolski i jego zamek jako ślad dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Mallkowi z okazji siedemdziesięciolecia urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, praca zbiorowa pod red. W. Polaka, Toruń 2008; idem, *Kamieniec Podolski – ślad potęgi dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsce literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, „Wiadomości Historyczne. Czasopismo dla Nauczycieli” 2009, R. 52, nr 3 (284); idem, *Zbaraż i Kamieniec Podolski...*, op. cit.

jarem. Wody rzeki wypływały bowiem miękkie osady spośród twardych skał, tworząc na jej brzegach niemal pionowe urwiska. U wylotu tego płaskowyzu, tam gdzie Smotrycz wraca po opłynięciu całego miasta, na oddzielonej od niego skale zbudowano zamek strzegący jedyne go wygodnego do niego dostępu⁹. Stąd też w dawnych wiekach twierdza kamieniecka, zwana często *Urbs Antemurale Christianitatis*, wzbudzała nieukrywany podziw wszystkich odwiedzających to miejsce, zarówno Polaków, jak i cudzoziemców¹⁰.

⁹ Według opisu Jana Długosza: „(...) Kamieniec, na kształt korony zewsząd mający zamiast murów i obwarowań – skałę wysoką, twardą i stromą. Niemała rzeka Seret [w rzeczywistości Smotrycz – A.S.] ze wszystkich stron miasto to opasuje i opływa, rozlewając się nieco w miejscu, gdzie wokół miasta płynie. Tak z natury samej ukształtowany rzadkim i nie spotykanym położeniem, że widok jego wprawia wszystkich w podziw, zewsząd otoczony stromymi skałami, nie wałem ani fosą, jak inne miasta, lecz głębokimi przepaściami, które napełniają obawą spoglądającego, obwarowany, jak gdyby wałem przez inne skały dokoła, niby ukryty za wałem naturalnym, tak iż nikt nie domniemywa, że tu jest miasto dopóty, dopóki do samego miasta nie wejdzie. Jeden tylko do miasta istnieje dostęp z zamku i od strony południowej, przecie też o spadzistym wjeździe. Znaczny biskupim dostojenstwem i swą wyniosłością, zamkiem też wznoszącym się ponad miastem, bogaty w miód, воск i bydło”. – cyt. za: *Polska Jana Długosza*, red. nauk. H. Samsonowicz, Warszawa 1984, s. 31. Podobnego zdania był również A. Gwagnin, Włoch będący na służbie polskiej, który pod koniec XVI w. napisał: „Kamieniec, miasto przy mul-tańskiej granicy, prawie snadź boską ręką między twardymi i opoczystymi skałami zbudowane leżące, bramy tylko dwie ma, zamek też naturą i obroną samego placu nad podziw obronny, skałą zewsząd okrążony, który wespół z miastem rzeka Smotrycz opływa i wał bardzo głęboki z natury wyrobiony obtacza. Zamek sam murem, strzelbą i basztami dobrze opatrzone, a miasto skała kamienna niedostępne i niedobyte czyni, która je tak okrąża, że domy choć są wysokie, przedsię jednak ledwie ich wierzchy przed nią widać. Częstokroć od tego miejsca Turcy, Tatarowie i Wołochowie, po kilka lat tam leżawszy [oczywista przesada – A.S.] z wielką porażką i sromotą nazad odciągać musieli”. – cyt. za: P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001, s. 158. Szerzej vide także: R. Umiastowski, *Terytorium Polski pod względem woj-skowym*, Warszawa 1921; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajoznazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996.

¹⁰ Inne nazwy miasta i twierdzy, które można napotkać w literaturze to: „kamienne miasto”, „perła na kamieniu” lub też „baszta ręką Boga zbudowana”, „brama do Polski”, „złoty klucz do granic Rzeczypospolitej” albo „orle gniazdo”. Z racji

Także w czasach nam współczesnych zarówno miasto, jak i twierdza budzą spore zainteresowanie zarówno zawodowych historyków, jak też miłośników rodzimej historii. Efektem tego jest stale powstająca literatura naukowa, a także popularnonaukowa i popularna, w tym także ta, będąca efektem badań naukowców ukraińskich¹¹. Miejsce to jest bowiem obecne na kartach praktycznie każdego polskojęzycznego opracowania, które dotyczy dziejów dawnych Kresów Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹². Nie bez zna-

swojego strategicznego i handlowego znaczenia oraz z powodu swej historii już w okresie staropolskim miasto to było powszechnie obecne w kaznodziejstwie, literaturze oraz pamiętnikarstwie jako symbol panowania Rzeczypospolitej nad południowo-wschodnimi Kresami oraz jako symbol jej siły i potęgi militarnej – vide choćby: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, op. cit.; P. Borek, op. cit.

¹¹ Za najważniejsze, współczesne prace w tej grupie publikacji należy uznać następujące pozycje: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, praca zbiorowa pod red. F. Kiryka, Kraków 2000; *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbiorowa pod red. F. Kiryka, Kraków 2005; O. Пламеницька, *Сакральна архітектура Кам'яця на Поділлі*, Кам'янець-Подільський 2005; idem, *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (нізеоантичний – ранньомодерній час)*, Кам'янець-Подільський 2012; R. Król-Mazur, op. cit.

¹² Szerzej vide: A. Smoliński, *Polska i polskojęzyczna literatura historyczna dotycząca dziejów Kamięńca Podolskiego...*, op. cit.; idem, *Przegląd polskiej oraz rosyjsko i ukraińskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamięńca Podolskiego...*, op. cit.; idem, *Przegląd polskiej oraz obcojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamięńca Podolskiego...*, op. cit.; idem, *Przegląd polskiej literatury historycznej dotyczącej dziejów Kamięńca Podolskiego – uzupełnienia...*, op. cit.; idem, *Polska oraz obcojęzyczna literatura dotycząca dziejów Kamięńca Podolskiego – uzupełnienia...*, op. cit. Piszący te słowa kilka razy podejmował ten temat – poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide również: idem, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (I). Kamieniec Podolski – dzieje miasta i twierdzy*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 1 (96); idem, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (II). Kamieniec Podolski – świątynie*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 4 (99); idem, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Część 7 (III). Kamieniec Podolski – świątynie niekatolic-*

czenia jest również ruch turystyczny, którego sporą część, obok przedstawicieli innych nacji¹³, stanowią współcześnie turyści z Polski¹⁴.

Pierwszą historyczną wzmiankę o Kamieńcu zawiera ruska *Kronika Nestora*¹⁵. W XII wieku należał on do Księstwa Halickiego i był przedmiotem sporów i walk pomiędzy książętami ruskimi. W 1240 roku został zdobyty i zniszczony przez Mongołów pod wodzą Batu-chana. Ludność została wtenczas doszczętnie wybita, a miasto na prawie sto lat znalazło się pod panowaniem tatarskim. Jego umocnienia zostały wówczas zniszczone lub rozbrane¹⁶. W 1352 roku zdobył Kamieniec Kazimierz Wielki i oddał w lenno litewskim książętom Koriatowiczom. Podole znowu zajęli jednak Tatarzy, lecz w 1357 roku wielki książę litewski Olgierd wypędził ich stamtąd, a ziemie te na powrót oddał we władanie swoim bratankom Jerzemu i Aleksandrowi Koriatowiczom, którzy odbudowali miasto i postawili Stary Zamek. Za ich panowania Kamieniec stał się ważnym ośrodkiem handlu ze Wschodem, głównie woskiem, miodem i bydłem. W wy-

kie, synagoga oraz inne obiekty, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 5 (100); idem, *Kamieniec Podolski i jego zamek jako ślad dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów...*, op. cit.

¹³ Obecnie dominującą grupę turystów, co jest rzeczą zrozumiałą, stanowią Ukraińcy. Poza tym często można też spotkać Rosjan, a poza Polakami także, i to coraz częściej, Włochów i Hiszpanów.

¹⁴ Tak było do momentu wybuchu w początkach 2020 r. pandemii. O motywacjach części polskich turystów odwiedzających do tego czasu Ukrainę szerzej vide: M. Głowacka-Grajper, *Kresowa „turystyka sentymentalna” jako element kreowania pamięci o utraconych terytoriach. Spojrzenie socjologiczne*, [w:] *Pamięć Kresów – Kresy w pamięci...*, op. cit.

¹⁵ Według części autorów istnieją jednak przypuszczenia, iż początkami Kamieńca była założona tam ormiańska faktoria handlowa, bowiem pierwsza wzmianka o nim znajduje się w źródle ormiańskim pochodzącym z 1062 r. – vide choćby: A. Dylewski, *Ukraina. Praktyczny przewodnik*, Bielsko-Biała 2003, s. 248. Warto też tutaj dodać, iż badania archeologiczne świadczą, że osadnictwo na tym terenie istniało już w paleolicie i trwało przez całą epokę brązu i żelaza, aż do pierwszych wieków naszej ery.

¹⁶ Vide choćby: S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956.

niku tego stał się on wtedy jednym z najważniejszych miast Podola, a później również stolicą prowincji¹⁷.

Następnie na mocy porozumienia pomiędzy Polską a Litwą z 1404 roku część Podola wraz z Kamieńcem włączono w skład Królestwa Polskiego¹⁸. Tam też król Władysław Jagiełło przyjął hołd lenny od hospodara wołoskiego¹⁹. Pierwszym starostą królewskim na Podolu rezydującym w Kamieńcu został Włodek Włodkowic.

W 1374 roku, a więc za czasów panowania Jerzego i Aleksandra Koriatowiczów, miasto uzyskało prawa miejskie, a w rok później papież Grzegorz XI erygował tam Diecezję Podolską. Za panowania Władysława Jagiełły, w 1432 roku, Kamieniec podzielono na trzy części zasiedlone przez ludność polską, ruską oraz przez Ormian²⁰, przy czym każda z tych grup otrzymała swoje odrębne władze samorządowe oraz liczne, potwierdzone przez kolejnych królów przywileje. Ponadto posiadały one

¹⁷ Szerzej vide chociażby: A. Dziubiński, *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a imperium osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1998.

¹⁸ Według części autorów ostatecznie miało to nastąpić jednak dopiero w 1430 r. Stało się tak po wcześniejszym buncie Koriatowiczów przeciw wielkiemu księciu Witoldowi, który w 1396 r. odebrał im siłą miasta podolskie i następnie przekazał czy też raczej odsprzedał je Koronie. Ich właścicielem stał się wtenczas wojewoda krakowski Spytko z Melsztyna, który wobec pustek w skarbie królewskim wyłożył pieniądze na ich zakup. Dopiero później, już po śmierci Spytka, Władysław Jagiełło wykupił od wdowy po nim jego dotychczasowe prawa do miasta i tamtej części Podola.

¹⁹ Vide choćby: S.M. Kuczyński, *Król Jagiełło ok. 1351–1434*, Warszawa 1985. Podobne hołdy oraz ceremonie związane ze składaniem przysięgi wierności miały miejsce w Kamieńcu również w latach następnych, jak choćby w styczniu 1510 r., kiedy to takąż przysięgę, z racji podpisania pokoju z Koroną, złożył hospodar wołoski Bohdan.

²⁰ Odrębny status prawny gmina ormiańska w Kamieńcu otrzymała w 1519 r. Natomiast w 1665 r. król Jan Kazimierz zrównał Ormian w przywilejach z Polakami i Rusinami, a w następnym roku nastąpiła unia kościołów ormiańskiego i rzymskiego – szerzej vide choćby: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie*, praca zbiorowa, Kraków 1999. Ponadto vide także: F. Wasyl, *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Kraków 2015.

także odrębnych wójtów oraz sądy ławnicze. Natomiast w latach 1598–1848 obowiązywał „kategoryczny” zakaz osiedlania się w mieście Żydów²¹. W praktyce jednak, od ostatniej ćwierci XVII wieku był on systematycznie łamany, gdyż tureccy okupanci pozwalali się im tam osiedlać i zajmować miejsca opuszczone przez Ormian, ich ówczesnych naturalnych konkurentów handlowych²².

W 1434 roku, za czasów panowania Władysława III Warneńczyka, obszar Podola stał się koronnym województwem podolskim, a pierwszym wojewodą został Piotr Odrowąż. Kolejny władca, a mianowicie Kazimierz Jagiellończyk w 1463 roku ogłosił Kamieniec miastem królewskim i rozpoczął rozbudowę zamku w potężną twierdzę. Natomiast Zygmunt III Waza zrównał miasto w prawach i posiadanych przywilejach ze Lwowem, z którym konkurowało ono w handlu. Warto też tutaj dodać, iż w XV wieku twierdza ta była wielokrotnie bezskutecznie oblegana przez Tatarów²³.

Kamieniec był miastem położonym na ważnym szlaku handlowym biegnącym z Krakowa przez Lwów na Wołoszczyznę i dalej do portów czarnomorskich na Krymie, poprzez które miał kontakty z Turcją, a nawet z Persją. Handlowano również z Węgrami, skąd przywożono wino, воск i srebro, natomiast z Wołoszczyzny bydło, owce i wełnę. Kamieniec posiadał też prawo składu oraz liczne swobody celne, dlatego też szybko

²¹ Stąd też Żydom nie wolno było nabywać nieruchomości na terenie miasta ani też przebywać na jego terenie dłużej niż trzy doby oraz prowadzić handlu.

²² W efekcie tego oraz innych procesów już w połowie XIX w. większość domów znajdujących się w rynku stanowiła własność Żydów, a w końcu tego wieku już praktycznie wszystkie.

²³ O wyjątkowym znaczeniu militarnym miasta oraz twierdzy może świadczyć to, iż w okresie od 1433 do 1633 r. przez Podole przewaliło się przeszło czterdzieści poważnych najazdów, głównie tatarskich, podczas których Kamieniec stawiał skuteczny opór napastnikom, zyskując tym samym sławę fortalicji niemożliwej do zdobycia – szerzej vide choćby: *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1, *Do roku 1648*, praca zbiorowa pod red. J. Sikorskiego, Warszawa 1965; J. Fonkowicz, T. Twardowski, *Krwia i blizna. Z dziejów oręża polskiego*, Warszawa 1972.

stał się bogatym ośrodkiem handlowym²⁴ i rzemieślniczym²⁵, pośredniczącym w kontaktach pomiędzy Wschodem i Zachodem²⁶. W wyniku tego w 1570 roku na jego terenie znajdowało się 614 drewnianych oraz 30 jedno- i dwupiętrowych budynków murowanych, w których mieszkało ponad 3 tys. mieszczan²⁷.

Niemniej ważne było też jego znaczenie strategiczne²⁸. Inżynier wojskowy Ulryk Werdum, który zwiedził miasto i twierdzę dnia 30 lipca 1671 roku pozostawił ich dość dokładny opis i oceną wartości obronnej:

Leży [Kamieniec – A.S.] na skale, otoczonej naokół rzeką Smotrycz, tylko że na południowo-zachodnim końcu skała ta łączyła się z drugą, na której stoi twierdza. Przez tę odnogę skały wykuto kanał²⁹, tak

²⁴ W 1565 r. w Kamieńcu zanotowano, między innymi, 29 kramów kupieckich, 9 sukienic handlujących sukniem wysokiej jakości oraz 14 oferujących sukno nieco gorszych asortymentów.

²⁵ W XVI i XVII w. w Kamieńcu, obok innych, istniały także cechy kowali, garnarczcy, płatnerzy, jubilerów, garbarzy, krawców, ludwisarzy. W sumie było ich wtenczas 16.

²⁶ Szerzej vide: A. Dziubiński, op. cit.

²⁷ Dokładnie według lustracji z tego roku było to: „domów lackich, ruskich i ormiańskich znajdowało się w mieście i na przedmieściu 614, kamienic 31, jatek rzeźniczych 9, piekarni 63, sukieników 5” – cyt. za: A.J. Rolle, *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 1, *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880, s. 122.

²⁸ Stąd też w wydanym po raz pierwszy już w 1632 r. dziele Szymon Starowolski (S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, Z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami opatrzył A. Piskadło, Kraków 1976, s. 95) napisał: „Kamieniec, miasto z zamkiem silnie obwarowanym tak z natury miejsca, jak i sztuką rąk ludzkich, oddalony od Lwowa dobrych mil trzydzieści (...). I ma sam dwu biskupów, jednego dla katolików, a drugiego dla Ormian, lud ten bowiem, dla własnej korzyści najchętniej w Królestwie Polskim przebywa i towary do nas rozmaite sprowadza, częścią z Persji, częścią z państwa tureckiego, szczególnie zaś konie szlachetne. Mają też tutaj Ormianie, tak jak i po innych miastach Rusi, znaczniejszych urzędników, czyli starszych rodu, którzy wierność królowi i miasta zwierzchnikowi w imieniu wszystkich uroczą przysięgają i za występki ludziom swoim sami wymierzają kary. Również Towarzystwo Jezusowe ma tutaj swoje kolegium, kształcające młodzież w różnych naukach”.

²⁹ Był on dziełem natury, a nie rąk ludzkich.

że teraz rzekę przeprowadzono naokoło. (...) Ponad wspomnianym kanałem wznosi się sklepiony łuk z ciężkich, pięknie wyrobionych płyt kamiennych, a w górze ponad tym sklepieniem prowadzi jeszcze od miasta do twierdzy osiem innych sklepionych łuków, na których spoczywają mosty od jednej skały do drugiej. Środkowy łuk z tych ośmiu ma nadzwyczajną wysokość. Aż ciemno robi się przed oczyma, kiedy patrzy się z tego mostu w dół na rzekę. Zamek ze wschodu, z południa i północy ma naturalną warowność w stromości i wysokości skał, na których się wznosi, prócz tego zaś jest z boków silnie ufortyfikowany murami i wieżami. Blok zachodni leży przy wielkiej, wysokiej równinie. Tutaj obwarowano go wprawdzie podług dzisiejszego sposobu fosami, wałami i innymi ziemnymi robotami, lecz fortyfikacje te są źle założone i niedługo dałyby się bronić, gdyby je zaatakowano według reguł sztuki [obłężniczej – A.S.]. Zajęty zamek dominuje nad miastem. Twierdza ta zatem prędzej osłabia, niż wzmacnia miasto. Zresztą miasto to ma z natury niezwykle warowną pozycję, zważywszy, że je wspomniana rzeka Smotrycz otacza z wszystkich stron i że po obu brzegach, tak wewnątrz, jak zewnątrz bronią do niego przystępu skały tak strome i wysokie jakby mury, tak że nie potrzeba mu niezwykłych fortyfikacji, jeśli tylko stosownie się zaopatrzy trzy lub cztery stoki nieco mniej strome³⁰.

Widać więc z powyższego, że z wojskowego punktu widzenia to samo, co było zaletą twierdzy jednocześnie było także jej wadą, bowiem obrońcy zamknięci w jej obrębie nie mogli jej opuszczać, choćby dla dokonywania tak zwanych wycieczek na pozycje zajmowane przez oblegające wojska. Niestety, wydarzenia 1672 roku potwierdziły słuszność uwag Ulryka Werduma³¹.

³⁰Vide: U. Werdum, *Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671*, Wstęp, opracowanie i indeksy D. Milewski, przekład D. Urbonaitė, Wilanów 2012, s. 126–127.

³¹ Poza częścią dalej cytowanej literatury vide także: S. Makowiecki, *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, Opracował P. Borek, Kraków 2008; J. Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 2006. Ponadto vide także: S.S. Nicieja, *Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie*, Warszawa 2006.

W efekcie wspomnianego wcześniej ogromnego znaczenia miasta i kamienieckiej twierdzy poza królami polskimi do rozbudowy i konserwacji ich urządzeń i obiektów obronnych przyczyniali się również kolejni papieże, którzy w XV i XVI wieku część należnego im z Korony świętopietrza przeznaczali na dobrojenie fortecy³².

Wojska tureckie pod miastem i twierdzą pojawiły się po raz pierwszy już w 1621 roku, kiedy to dotarł tam sułtan Osman. Jednak ujrzawszy warownię miał się ponoć spytać, kto ją zbudował. Odpowiedziano mu: „Bóg cudowną miejsca naturą”. Wówczas padyszach miał odpowiedzieć: „Niechże ją sam dobywa”³³. Jednocześnie nakazał odwrót swoich sił za Dniestr. Następnie w latach 1648–1654 miasto i zamek kilkukrotnie bezskutecznie oblegali Kozacy.

Do najważniejszego w dziejach twierdzy oblężenia doszło w 1672 roku. Rozpoczęło się ono 14 sierpnia, kiedy pod zamek i miasto dotarła wielka, bo obliczana na 150 tys. ludzi armia turecka dowodzona przez sułtana Mehmeta IV. Siły obrońców wynosiły natomiast wtenczas jedynie około 2 tys. żołnierzy³⁴, z czego zaledwie 200 ludzi z jej stałego garnizonu³⁵. Załoga

³² Jak twierdzą autorzy cytowanego już wcześniej słownika (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, op. cit., s. 750) oraz Stanisław Nicieja (S.S. Nicieja, op. cit., s. 71) byli to papież Mikołaj V w 1450 r. oraz Juliusz II w 1515 i w roku następnym Leon X.

³³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, op. cit., s. 751. Wydaje się, iż tę wypowiedź sułtana z ogromnym prawdopodobieństwem można zaliczyć do historycznej mitologii, która bardzo niewiele ma wspólnego z prawdą.

³⁴ Według części autorów wraz z okolicznymi chłopami oraz regimentem wystawionym przez biskupa krakowskiego siły polskie liczyły w sumie od 1 600 do 2 tys. ludzi.

³⁵ Natomiast około 1 tys. żołnierzy wprowadzono do Kamieńca niemal w ostatniej chwili przed rozpoczęciem oblężenia. Z liczby tej 500 piechurów na własny koszt zaciągnął biskup krakowski ksiądz Andrzej Trzebicki. Zauważyć też tutaj trzeba, iż już w 1671 r. wzmocnienie załogi twierdzy o dwa regimenty piesze planował ówczesny hetman wielki koronny Jan Sobieski, jednak nie zgodził się na to wtenczas magistrat miasta, tłumacząc się brakiem miejsca na pomieszczenie powiększonego garnizonu oraz przywilejami królewskimi, które chroniły ich od kosztów związanych ze stacjonowaniem wojska w tej warowni.

twierdzy była więc zbyt słaba i na dodatek niedostatecznie zaopatrzona w artylerię, amunicję oraz w żywność³⁶. Wojska tureckie wspomagane przez inżynierów i artylerzystów pochodzących z zachodniej Europy oraz z Węgier, wykorzystując silną, bo liczącą ponad 100 dział, i bardzo skuteczną artylerię oraz nowoczesne metody oblężnicze w przeciągu zaledwie dwóch tygodni doprowadziły do jej kapitulacji, która nastąpiła 27 sierpnia 1672 roku. Wycofujący się Polacy wysadzili część murów zamkowych³⁷. W zdobytym mieście Mehmet IV przyjął hołd pozostałych w mieście mieszczan, po czym 3 września konno wjechał do katedry, którą następnie zamieniono na meczet.

Od tego momentu w zdobytym mieście stacjonowała 15-tyśięczna³⁸ załoga turecka dowodzona przez Halila Paszę, którego mianowano jednocześnie wielkorządcą Paszałyku Podolskiego. Samo miasto zostało natomiast ograbione, liczne skarby wywieziono do Stambułu³⁹, zaś katedrę św. św. Piotra i Pawła oraz

³⁶ W twierdzy było wtenczas ponoć zaledwie około 40 armat i jedynie 4 ludzi znających się na ich obsłudze. Jest to całkiem prawdopodobne, gdyż w 1654 r. w Kamieńcu znajdowały się zaledwie trzy ćwierć kartauny, jedna oktawa, dwie kolubryny, dwie kolubryny bastardowe, osiem falkonetów, jedna pertiera oraz 11 połowych dział regimentowych sześćofuntowych, 10 armat połowych trzyfuntowych i dwa moździerze spiżowe, czyli w sumie 40 sztuk różnych dział. Znacznie lepiej wyglądała wtenczas kwestia zaopatrzenia obydwu zamków i miasta w proch oraz amunicję niezbędną dla artylerii oraz broni strzeleckiej. Ich zapasy wynosiły bowiem wtedy 270 cetnarów i jeden funt prochu, 4 064 lontów, 115 cetnarów ołowiu do lania kul, 25 sztuk „granatów różnych głównych” (tutaj zapewne w sensie dużego wagiomiaru, zbliżonego wielkością do ludzkiej głowy), „granatów różnych ręcznych” 1 098 szt., kul ołowianych muszkietowych 204 440 szt., 706 kul ćwierćkartaunowych, 4682 szt. kul sześćofuntowych i 1 639 trzyfuntowych oraz kul różnych kalibrów 4 201 szt. – szerzej vide choćby: K. Górski, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902, s. 305 i passim.

³⁷ Pod ich gruzami, jak całe pokolenia Polaków pamiętały z literatury, pogrzebał się ponoć Sienkiewiczowski bohater, a mianowicie pułkownik Wołodyjowski – „Hektor kamieniecki”.

³⁸ Według niektórych autorów miała ona liczyć jednak tylko 6 tys.–7 tys. żołnierzy.

³⁹ Jak głoszą kroniki skarby te zajmowały ponoć 100 wypełnionych po brzegi wozów.

sześć innych świątyń zamieniono na meczety⁴⁰, w dwóch kościołach urządzono stajnie, a klasztor dominikański przekształcono w koszary janczarów. Rozebrano też kościół karmelitów, a uzyskany w ten sposób materiał wykorzystano do budowy istniejącego po dziś dzień mostu kamiennego, łączącego miasto i zamek. Ponadto zniszczono również większość pozostałych kościołów i cerkwi oraz ormiańską cerkiew (kościół) św. Mikołaja⁴¹. Natomiast trzy świątynie pozostawiono chrześcijanom. Jednocześnie Halil Pasza nakazał rozbiórkę wszystkich budynków drewnianych, które należało zastąpić murowanymi. W ten sposób polepszoano stan bezpieczeństwa pożarowego zarówno miasta, jak i zamku. Poza tym Turcy dokonali remontu systemu obronnego twierdzy oraz, poprzez wzniesienie pewnych obiektów obronnych, jej częściowej modyfikacji i modernizacji⁴². Zbudowali także kryte bazyry oraz łaźnie publiczne⁴³. Tak więc okresu tego nie można nazywać wyłącznie „pogańską nocą” w dziejach miasta⁴⁴.

⁴⁰ Poza tym na meczety zamieniono również kościół dominikanów oraz kościół pod wezwaniem św. Stanisława.

⁴¹ W 1670 r. w Kamieńcu było 28 świątyń różnych wyznań chrześcijańskich, w tym 12 katolickich – szerzej vide choćby: O. Пламеницька, *Сакральна архітектура Кам'яниця на Поділлі...*, op. cit.

⁴² Według ustaleń nieocenionego dziejopisa Podola i samego Kamieńca Antoniego Rolle (A.J. Rolle, *Zameczki podolskie...*, t. 1, op. cit., s. 132) już w grudniu 1672 r. właściwa warownia „była poprawiona” oraz: „Stary zamek (...) od naszych prochami zrujnowany, teraz totaliter wystawiony z dwoma potężnymi basztami”. Ponadto wiosną 1673 r.: „(...) zabrali się Turcy do umocnienia samego grodu, w czym im pomagali Francuzi. W połowie czerwca fortyfikacja miasta została zakończona, gdyż: „(...) tak pilnie około niej robiono, że po 2000 chłopów na dzień do roboty wychodziło, którym płacono po złotemu. A i o uprzątnienie miasta szło nowym posiadaczom, bo oprócz walących się domów, drewniane choć mocne jeszcze niszczyli doszczętnie, chcąc z Kamieńca kamienny gród ukuć”. Szerzej vide także: O. Пламеницька, *Castrum Camenecensis...*, op. cit.

⁴³ Szerzej o tym konflikcie vide chociażby: M. Wagner, *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 1 i 2, Zabrze 2009.

⁴⁴ Dowodem na to może być również fakt, iż cały okres panowania tureckiego w Kamieńcu przetrwały polskie archiwa, dzięki którym po powrocie władz koronnych możliwa była restytucja wielu nieruchomości przez powracających mieszkańców lub

Okres panowania Turków w Kamieńcu, pomimo prób odbicia twierdzy z ich rąk podejmowanych przez wojska koronne w latach 80. i 90. XVII wieku⁴⁵, zakończył się dopiero w 1699 roku na mocy traktatu karłowickiego. Opuszczając twierdzę i miasto Turcy zawarowali sobie jednak, iż przy katedrze pozostanie wzniesiony tam przez nich minaret wraz z umieszczonym na nim półksiężycem. Pierwszy polski komendant, a mianowicie ówczesny wojewoda kijowski i jednocześnie generał artylerii koronnej Marcin Kazimierz Kątski⁴⁶, który wraz z hetmanem polnym litewskim Bogusławem Słuszką przewodniczył komisji przejmującej twierdzę z rąk tureckich dotrzymał warunków tej umowy. Potem jednak w 1756 roku, staraniem biskupa Mikołaja Dembowskiego na minarecie ustawiono wykonaną w Gdańsku z połączanej miedzi wielką figurę Matki Boskiej, która wspierając się stopami o muzułmański półksiężyc stoi tam po dzień dzisiejszy. Ponadto w ścianę minaretu wmurowano stosowną tablicę pamiątkową.

też ich spadkobierców. To samo dotyczyło akt grodzkich stanowiących podstawę sytuacji prawnej mieszkającej na tym obszarze szlachty koronnej.

⁴⁵ Wojska koronne próbowały odbić Kamieniec dwukrotnie, a mianowicie w 1687 i 1689 r. Po nieudanych próbach jego zdobycia, w cieśninie pomiędzy Dniestrem i Zbruczem, wybudowano umocnienia polowe nazwane Okopami św. Trójcy, których zadaniem była blokada twierdzy. Szerzej vide choćby: K. Sarnecki, *Pamiętnik z czasów Jana Sobieskiego*, t. 1 i 2, Wrocław 2004; J. Wojtasik, *Podhajce 1698*, Warszawa 1990; M. Wagner, *W cieniu szukamy jasności chwały. Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696)*, Siedlce 2002; idem, *Kampania żwanięcka 1684 roku*, Warszawa 2013; W. Wasilewski, *Wyprowadzenie Stanisława Jabłonowskiego w 1685 roku*, Warszawa 2002, a także: A. Smoliński, *Bez „ognia i miecza”. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, cz. 9, *Okopy Świętej Trójcy*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2008, nr 1 (102), s. 36–40.

⁴⁶ O jego działalności szerzej vide choćby: M. Nagielski, *Marcin Kazimierz Kątski generał artylerii koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710)*, [w:] *Studia artyleryjskie*, t. 4, praca zbiorowa pod red. M. Giętkowskiego, A. Smolińskiego, Toruń 2012; M. Wagner, *Marcin Kątski (1635–1710). Uzupełnienia do biografii generała artylerii koronnej*, [w:] *Wśród huków, dymu i ognia. Studia, przyczynki i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, praca zbiorowa pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2020.

Po powrocie władz polskich nastąpiła odbudowa spustoszonego miasta oraz rekonsekracja ocalałych świątyń. Otwarto również zamknięte dotąd szkoły. Część związanych z tym prac finansował Michał Potocki. Nigdy już jednak Kamieniec nie powrócił do dawnego znaczenia ekonomicznego. Nie pomogło nawet dziesięcioletnie zwolnienie przez sejm jego mieszkańców od wszelkich podatków świadczonych na rzecz państwa. Sukcesywnie spadała również jego wartość militarna, a przyczyną tego, obok słabości armii Rzeczypospolitej, był także dalszy rozwój sprzętu artyleryjskiego i starzenie się kamienieckiej warowni.

W 1781 roku w Kamieńcu przebywał król Stanisław August. Miasto witało monarchę biciem dzwonów, fajerwerkami oraz strzelaniem z armat. Naprzeciwko katedry ustawiono nawet bramę powitalną. Jego komendantem był wtenczas utalentowany artylerzysta, architekt i inżynier wojskowy generał lejtnant Jan de Witte⁴⁷, który doprowadził do restauracji oraz modernizacji części umocnień twierdzy⁴⁸. Ponadto w 1790 roku, po zatwierdzeniu przez Sejm Wielki reformy miejskiej, dla wszystkich zamieszkujących Kamieniec nacji utworzono jeden wspólny magistrat.

Panowanie władz polskich zarówno nad twierdzą, jak i miastem zakończyło się 21 kwietnia 1793 roku, kiedy to ostatni polski komendant, a mianowicie Antoni Złotnicki poddał twierdzę rosyjskiemu generałowi porucznikowi Otto Wilhelmowi von Derfeldenowi, który otrzymał za to od cesarzowej Katarzyny II Order Aleksandra Newskiego, rangę generała majora oraz stanowisko rosyjskiego komendanta twierdzy, które zajmował przez trzy następne lata⁴⁹.

⁴⁷ Vide: M. Machynia, C. Szrednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. 1, *Oficerowie Wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 2, *Artyleria i wojska inżynierskie*, Kraków 1999.

⁴⁸ Prace modernizacyjne w twierdzy, o czym szerzej w dalszej części tego tekstu, prowadzono także w I połowie XVIII w.

⁴⁹ Antoni Złotnicki herbu Nowina w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów był chorążym w Regimentzie Pieszym Buławy Wielkiej Koronnej Nr 4. Służbę zakończył w marcu 1779 r. Był też podczaszym i podstolim oraz chorążym czerwonogrodzkim, a także posłem z województwa podolskiego. Od 1792 r. był działaczem

W 1812 roku, w związku z zajęciem przez Rosję znajdującej się do tego momentu pod panowaniem tureckim Mołdawii, Kamieniec przestał być miastem granicznym i stracił status twierdzy. W zamku urządzono więzienie, które funkcjonowało do 1917 roku⁵⁰, natomiast miasto od 1801 roku było stolicą guberni podolskiej⁵¹, co spowodowało, iż następował jego powolny rozwój. W drugiej połowie XIX wieku śródmieście przeniesiono ze Starego Miasta na tzw. Nowy Plan. Ponadto w 1914 roku Kamieniec uzyskał połączenie kolejowe z Płoskirowem i dalej ze Żłobinem⁵², a potem następne.

W 1881 roku zamieszkiwało go około 30 tys. mieszkańców, w tym liczni Polacy. Wśród innych szkół działało tam także męskie gimnazjum klasyczne, a miasto pomimo nacisków rusyfikacyjnych stało się silnym i prężnym ośrodkiem polskiej inteligencji⁵³. Istniały też tam polskie wydawnictwa. Natomiast pod

konfederacji targowickiej i organizatorem podległych jej formacji wojskowych. W armii rosyjskiej dosłużył się stopnia generała lejtnanta i w latach 1826–1828 dowodził dywizją wojsk rosyjskich podczas wojny z Persją. Zmarł w 1830 r. – szerzej vide: M. Machynia, C. Szrednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. 1, *Oficerowie Wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 3, *Piechota*, Kraków 1998.

⁵⁰ Ponadto po raz kolejny miasto podupadło również ekonomicznie. Już bowiem w końcu XVIII w. znajdowały się w nim tylko 564 domy.

⁵¹ Według części autorów miało się to stać już w 1797 r.

⁵² Warto tutaj dodać, że jedną z osób, które szczególnie – zresztą nie bez własnego interesu – zabiegały o budowę linii kolejowej Żłobin – Kamieniec był jeden z najbogatszych ówczesnych polskich arystokratów, właściciel Antonin, Józef hrabia Potocki – szerzej vide: R. Potocki, *W trzech wojnach. Wspomnienia*, Warszawa 2018, s. 54–55, 57.

⁵³ Po upadku powstania 1831 r. władze carskie zamknęły w Kamieńcu wszystkie polskie szkoły, a w 1866 r. zlikwidowały diecezję rzymskokatolicką. Została ona odnowiona dopiero 16 stycznia 1993 r. na mocy decyzji papieża Jana Pawła II, jako Diecezja Kamieniecko-Podolska ze stolicą w Kamieńcu. Zauważyć jednak należy, iż pomimo tych faktów według ustaleń Edwarda Chwalewika pochodzących z pierwszej ćwierci XX w. (E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1, A–M, Warszawa 1926, s. 144–147) Kamieniec Podolski był ważnym ośrodkiem kultury, co jest

koniec XIX wieku skład etniczny Kamieńca przedstawiał się następująco: Żydzi 50% mieszkańców⁵⁴, Ukraińcy i Rosjanie⁵⁵ około 35%. Pozostałe 15% ludności stanowili Polacy i Ormianie oraz 150 Niemców⁵⁶. Około 1919 roku liczba ludności poczęła zbliżać się do 50 tys. mieszkańców⁵⁷.

Po upadku rządów carskich miasto znalazło się na terenach przejętych przez Ukraińców. W okresie od 28 czerwca do 15 listopada 1920 roku swoją tymczasową siedzibę miały tam władze Ukraińskiej Republiki Ludowej⁵⁸. Gdy w tym samym roku w Kamieńcu na krótko pojawiły się oddziały Wojska Polskiego oraz polskie władze, jego polskich mieszkańców ogarnęła euforia. Ostatecznie jednak na mocy traktatu ryskiego z marca 1921

rzeczą oczywistą, głównie polskiej. W mieście tym znajdowały się bowiem cztery archiwa, dwa posiadające akta instytucji cywilnych i dwa – kościelnych oraz siedem bibliotek, z których część posiadała po kilkadziesiąt tysięcy tomów. Ponadto działały tam również dwie placówki muzealne, a mianowicie Muzeum Miejskie oraz Muzeum Towarzystwa Przyrodniczego. Także one miały bogate księgozbiory.

⁵⁴ Żydzi poczęli osiedlać się na stałe w Kamieńcu od 1672 r., kiedy to miasto opuścili Ormianie, ich ówcześni handlowi konkurenci. Kolejny szybki wzrost ich liczby nastąpił po 1848 r.

⁵⁵ W przypadku Rosjan byli to głównie urzędnicy różnych rosyjskich instytucji gubernialnych, których wraz z Ukraińcami liczone jako prawosławnych – szerzej *vide* choćby: E. Сецинский, *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*, Киев 1895.

⁵⁶ Takie dane podaje A. Dylewski, *op. cit.*, s. 249. Natomiast według „urzędowych źródeł” dnia 1 stycznia 1913 r. Kamieniec liczył 49 250 mieszkańców, z czego 8 113 katolików, 17 274 prawosławnych oraz 23 430 Żydów – *vide*: A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915, s. 121–122.

⁵⁷ Taką liczbę przytacza Mieczysław Orłowicz (*Przewodnik po Europie. I. Europa Wschodnia i Środkowa (Rosya, Austro-Węgry, Niemcy i Szwajcarya)*, Warszawa–Kraków 1914, s. 89 oraz *idem*, *Przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919, s. 158), który dodaje: „większość Żydów”. Polaków miało być tam wówczas według niego około 10 tys. „przeważnie rzemieślników”. Natomiast w latach 20., już w czasach sowieckich, liczba jego mieszkańców wynosiła 33 172 osób – *vide*: *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*. t. 7, *Izaszar do Kolejowe rozkłady jazdy*, praca zbiorowa, Kraków [b.r.], s. 148.

⁵⁸ *Vide*: *Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1920*. Колегіальна робота, Київ 2005.

roku miasto i zamek oraz całe wschodnie Podole znalazło się w granicach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Mimo to polskość Kamieńca zanikła dopiero w wyniku represji i wywózek, mających miejsce w latach 30. XX wieku oraz w 1940 roku⁵⁹. Ponadto w 1936 roku władze sowieckie zamknęły dla wiernych katedrę oraz kościoły trynitarSKI i dominikański, a także ormiański. Pierwszą z wymienionych tutaj świątyń zamieniono na muzeum ateizmu⁶⁰.

W trakcie II wojny światowej miasto zostało częściowo zniszczone. W wyniku walk mających miejsce w marcu 1944 roku z 32 kamienic pochodzących z okresu pomiędzy XVI a XVIII wiekiem ocalały tylko 4⁶¹. W 1977 roku miasto uzyskało status państwowego rezerwatu historyczno-architektonicznego. Sama twierdza była nim już od 1928 roku.

Od 1993 roku na terenie kamienieckiej starówki oraz na zamku, przy współpracy polskich konserwatorów, trwają prace re-

⁵⁹ Według części autorów jeszcze w końcu lat 30. XX w., a więc przed akcją wywózki Polaków do Kazachstanu ludność polska w Kamieńcu stanowić miała około 20% jego mieszkańców. Szerzej o tych kwestiach vide choćby: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8, *Wielki Terror; operacja polska 1937–1938*, cz. 1, praca zbiorowa, (*Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 8. Великий терор: польська операція 1937–1939. Частина перша*), Warszawa–Kijów (Варшава–Київ) 2010; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8, *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, cz. 2, praca zbiorowa, (*Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 8. Великий терор: польська операція 1937–1939. Частина друга*) Warszawa–Kijów (Варшава–Київ) 2010; M. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.

⁶⁰ Warto też tutaj podkreślić, iż pochodząca z XV w. i przebudowana w XVI w. katedra pod wezwaniem św. św. Piotra i Pawła jest najdalej na wschód wysuniętym kościołem Europy wybudowanym w stylu gotyckim – szerzej vide choćby: A. Rasszczupkin, *Katedra św. Apostołów Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim*, Kamieniec Podolski 2003.

⁶¹ O ówczesnych walkach, które miały miejsce w Kamieńcu, obok innej literatury, vide także: J. Biessonow, *Tankista. Z Armii Czerwonej do Trzeciej Rzeszy*, Warszawa–Gdańsk 2005.

stauracyjne i rewitalizacyjne. Z ramienia władz ukraińskich kieruje nimi znana na Ukrainie uczona Olga Płamienicka⁶². Obecnie liczne efekty tych działań są już widoczne zarówno w strukturze samej twierdzy, jak i Starego Miasta, przy czym wydaje się, że jednym z głównych motywów prowadzonych tam prac są potrzeby stale rosnącego ruchu turystycznego. Warto bowiem zauważyć, że do wybuchu obecnej pandemii⁶³, z roku na rok, widać była narastanie intensywności turystyki, przy czym – mniej więcej – po 2015 roku – co zrozumiałe – poza Ukraińcami i Polakami coraz częściej poczęły się też pojawiać tam wycieczki z Hiszpanii, a także grupy niemieckojęzyczne. Niekiedy można też było napotkać turystów z Włoch oraz z Czech. Zapewne byłoby ich wówczas znacznie więcej, ale podstawowym hamulcem wzrostu ich liczby była – i nadal jest – niezwykle niska jakość dróg dojazdowych do Kamieńca, która powoduje, że część organizatorów wycieczek – w trosce o posiadany tabor – unika wysyłania autokarów na obszary położone na południowy wschód od Lwowa.

Najciekawszym zabytkiem leżącym na terenie współczesnego Kamieńca Podolskiego jest zespół fortyfikacyjny, zwany obecnie „fortecą”. Jej początki sięgają XIV wieku, jednak w następnych wiekach była ona systematycznie rozbudowywana i modernizowana. Obecny kształt Starego Zamku jest efektem prac Joba Bretfusa⁶⁴, nadwornego architekta króla Zygmunta Starego, częściowo

⁶² Szerzej na temat dziejów Kamieńca Podolskiego, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, op. cit. A.J. Rolle, *Zameczki podolskie...*, t. 1, op. cit.; idem, *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 2, *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880; A. Dylewski, op. cit.; *Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny*, praca zbiorowa pod red. O. Płamienickiej, Lwów 2005; Z. Hauser, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu*, Warszawa 2006; A. Rasszczupkin, *Kamieniec Podolski Antemurale Christianorum*, op. cit.; J. Przybył, *Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji*, Łódź–Wrocław 2007; Z. Skrok, *Podolska legenda. Powstanie i pogrzeb polskiego Podola*, Warszawa 2007.

⁶³ Tekst pisany był we wrześniu 2020 r.

⁶⁴ W literaturze osoba ta występuje także niekiedy jako Job Pretfus lub też Job Praet. Ponadto pracami tymi kierował również bliżej nieznany Włoch, a mianowicie niejaki Camillus.

wo sfinansowanych przez papieży Juliusza II i Leona X. Poważne środki na przebudowę zamku przeznaczył wtenczas także sejm polski. Podwyższono wówczas mur na całym jego obwodzie i założono nowe ganki strzeleckie, a dotychczasowy drewniany most prowadzący do bramy miejskiej zamieniono na murowany. Ponadto, w celu zabezpieczenia wjazdu na niego od strony zachodniej wybudowano obszerny, kolisty barbakan. Jednocześnie zmodernizowano siedem starych baszt, dostosowując je do użycia broni palnej oraz dobudowano kolejnych pięć wież. W wyniku tych zmian zamek otrzymał kształt nieregularnego czworoboku. Obszerny dziedziniec otaczają mury, których częścią od XVI wieku było 12 baszt. Do naszych czasów zachowało się jednak tylko 8 z nich, a po kolejnych 4 pozostały jedynie fundamenty.

Od strony miasta wznosi się Nowa Wschodnia Baszta zbudowana w 1544 roku w miejscu stojącej tam wcześniej spalonej Baszty Czarnej. W jej wnętrzu znajduje się studnia o głębokości 36 m z zachowanym mechanizmem w postaci kołowrotu do czerpania wody. W trzeciej kondygnacji tej baszty zachowały się gotyckie okna ostrołukowe.

Pierwszą wieżą znajdującą się od strony północnej jest Baszta Lanckorońska, pochodząca z przełomu XIV i XV wieku, jednak jej stożkowe zwieńczenie i krenelaż⁶⁵ na wspornikach są dziełem Turków, którzy po zdobyciu Kamieńca prowadzili remont uszkodzonych podczas oblężenia obiektów. Na wschodniej elewacji tej wieży, pod oknem, znajduje się płyta z herbem Lanckorońskich. Ponadto na ścianach zachowały się fragmenty malowanych tynków.

Nieco dalej stoi wieża, zwana Basztą Komendancką, a za nią potężna Baszta Różanka, którą zbudowano w 1505 roku za pie-

⁶⁵ Krenelaż – inaczej blanki, czyli zębate zwieńczenie średniowiecznych murów i wież obronnych w postaci regularnie rozmieszczonych prostokątnych lub kwadratowych prześwitów służących jako osłony dla ludzi znajdujących się na murach. Niekiedy blankowanie, poza obronnym, mogło mieć też charakter ozdobny lub stanowić wyłącznie element architektonicznego wystroju murowanych umocnień – vide choćby: R. Bochenek, *Od muru chińskiego do linii Maginota. (50 wieków historii fortyfikacji)*, Warszawa 1964; idem, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989.

niądze biskupa kujawskiego Krzesława z Kurozwek. W 1790 roku wzmocniono ją wysoką przyporą, która miała zabezpieczyć basztę przed szybkim zawaleniem się w razie intensywnego ostrzału artyleryjskiego. Jest to budowla czterokondygnacyjna postawiona na planie koła i zwieńczona krenelażem. W latach 80. XX wieku w jej pobliżu odkryto pozostałości mostu i dawnej Bramy Polnej, łączącej niegdyś Stary i Nowy Zamek. Obecnie w ramach wspomnianych powyżej prac restauracyjnych pomiędzy Basztą Różanką a Basztą Lanckorońską odbudowywano łączący je kryty ganek, którego odcinek dochodzący do Baszty Komendanckiej otrzymał elektryczne oświetlenie i udostępniony został zwiedzającym. Możliwość jego przejścia niewątpliwie stanowi turystyczną atrakcję.

Najbliżej brzegu jaru Smotrycza stoi pochodząca z XV wieku i osadzona na litej skale Baszta Wodna, w której pierwotnie znajdowały się urządzenia pompujące wodę z rzeki do zamku. Natomiast od strony zachodniej znajdują się resztki Małej Baszty, w której niegdyś mieściły się magazyny prochowe⁶⁶ oraz Nowa Zachodnia Baszta zbudowana dopiero w XVIII wieku. Obecnie została ona zrekonstruowana, zaś w jej wnętrzu znajduje się miernej jakości ekspozycja dotycząca nowożytnego sprzętu artyleryjskiego i oblężniczego. Ta ostatnia baszta łączy się z leżącą po wewnętrznej stronie murów Basztą Denna⁶⁷, której ściany mają grubość od 2 do 4 m. U jej podstawy zachowały się pozostałości najstarszych murów pochodzących jeszcze z XII wieku. W 1575 roku w baszcie tej starosta kamieniecki Mikołaj Brzeski urządził kaplicę zamkową pod wezwaniem św. Michała Archanioła.

W południowej części murów wznosi się pochodząca z początku XVI wieku Baszta Lacka⁶⁸, zwana też, od imienia jej fundatora arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski Jana Łaskiego, Basztą Łaskiego. Ma ona cylindryczny kształt i cztery kondygnacje.

⁶⁶ W nich to właśnie miał zginąć wspomniany Sienkiewiczowski pułkownik Wołodyjowski.

⁶⁷ Zwana też inaczej Basztą Dzienną.

⁶⁸ Zwana też Basztą Białą.

Następną w kolejności jest okrągła i pięciokondygnacyjna, wzniesiona wprost na litej skale, Baszta Tęczyńskiego. Ma ona artyleryjskie strzelnice kluczowe i okrągłe, a także zachowany gotycki portal.

Za nią stoi Baszta Kołpak ufundowana przez biskupa kamienieckiego Jakuba Buczackiego. Ta zbudowana na planie koła pięciokondygnacyjna budowla wysunięta jest poza linię murów zamkowych.

Jako ostatnią w linii murów, w latach 1503–1515, postawiono Basztę Papieską. Jest ona najwyższa spośród wszystkich pozostałych, gdyż mierzy 28 m wysokości. W wyniku tego wyraźnie góruje nad całym zamkiem i stanowi charakterystyczny punkt w krajobrazie Kamieńca. Wzniesiono ją na polecenie i za środki wspomnianego już wcześniej papieża Juliusza II, z pieniędzy przeznaczonych na świętopietrze. Przypomina o tym kartusz z tiarą papieską oraz nazwa tego obiektu. Obecnie na niemal całej południowej pierzei zamkowych murów odbudowane zostały drewniane galerie komunikacyjne, które dostępne są dla zwiedzających, podobnie jak piwnice w północnej części zamku, w których urządzone zostały różnego rodzaju, mniej lub bardziej wartościowe, ekspozycje nawiązujące do militarnych dziejów kamienieckiego starego zamku. Znajdujące się tam różnego rodzaju ruchome figury oraz tworzone z ich pomocą scenki stanowią turystyczną atrakcję, choć przeznaczoną głównie dla najmłodszych i pozbawionych szerszego rozeznania historycznego turystów.

Gwałtowny rozwój artylerii i inżynierii wojskowej, który nastąpił w XVI i XVII wieku oraz zmiany w sztuce oblężniczej spowodowały konieczność wybudowania nowych fortyfikacji, czyli tzw. Nowego Zamku. Powstał on w 1621 roku na mocy odpowiedniej, z roku poprzedniego uchwały sejmu, który przeznaczył na tę inwestycję potrzebne – wcale niemałe – środki finansowe. Była to twierdza zaprojektowana przez Teofila Schomberga, niemieckiego inżyniera pozostającego na służbie u króla Zygmunta III Wazy. Zbudowano ją na planie trapezu przylegającego od zachodu do Starego Zamku. Te nowe umocnienia miały postać szańców ziemnych z suchą fosą. Ich

kamienne olicowania w większości nie zachowały się, przez co wały Nowego Zamku popadły w ruinę. Zadaniem tego wielkiego ziemnego bastionu była ochrona zachodniej strony Starego Zamku, głównie przed ogniem artyleryjskim, od tej bowiem strony forteca nie posiadała żadnych naturalnych zabezpieczeń, co powodowało, iż był to najbardziej prawdopodobny odcinek ataków potencjalnego przeciwnika.

W XVIII wieku podjęto kolejne prace modernizacyjne. Początkowo, w latach 1710–1725, kierował nimi angielski inżynier wojskowy Andrzej Glover⁶⁹. Zbudowano wtenczas nowe stanowiska dla artylerii, pogłębiono fosę i wzmocniono fortyfikacje. Następny etap tych prac miał miejsce w latach 1740–1761, a kierował nimi szwedzki inżynier i jednocześnie generał major artylerii wojsk koronnych Chrystian Dahlke, który pełnił wówczas funkcję wicekomendanta Kamieńca Podolskiego⁷⁰. Zaprojektował on nowy dziedziniec południowy. Wyremontowano też wtenczas dawne fortyfikacje. Dalsze prace renowacyjne oraz modernizacyjne w latach 1768–1791 prowadził wspomniany już wcześniej generał Jan de Witte oraz podpułkownik korpusu inżynierów koronnych Stanisław Zawadzki⁷¹, który w Nowym Zamku wybudował podziemia i kazamaty. Do czasów nam współczesnych pozostały z nich jednak zaledwie resztki, gdyż w 1876 roku większość z nich została rozebrana przez Rosjan. Od kilkunastu lat trwa jednak ich intensywna rekonstrukcja, gdyż w ramach

⁶⁹ Właściwie był to pochodzący ze szkockiej rodziny szlacheckiej Archibald Glover de Glaydeny – szerzej na temat tej postaci oraz jej służby w wojsku koronnym armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów – vide: M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 1, Oświęcim 2013, s. 99–100.

⁷⁰ Był to oficer, który pochodził ze starej szwedzkiej rodziny przybyłej do Polski w czasach króla Zygmunta III Wazy i od tego też czasu służącej w wojskach koronnych – szerzej vide: M. Machynia, C. Srzednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. 1, *Oficerowie Wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 3, *Piechota...*, op. cit.

⁷¹ Oficer ten był wybitnym, bardzo dobrze, wszechstronnie wykształconym architektem oraz budowniczym – szerzej vide: M. Machynia, C. Srzednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. 1, *Oficerowie Wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 2, *Artyleria i wojska inżynierskie...*, op. cit.

działań rewitalizacyjnych mają stać się obiektem turystycznym oraz pełnić pewne funkcje użytkowe.

Kolejne dwa obiekty, które niegdyś stanowiły integralne i jednocześnie niezmiernie ważne elementy kamienieckich fortyfikacji to dwie bramy miejskie, a mianowicie Brama Polska i Brama Rуска. Pierwsza z nich, zwana także Lacką została wzniesiona na początku XVI wieku nad Smotryczem po północnej stronie miasta. Była wyposażona w urządzenia spiętrzające rzekę, aby w razie konieczności można było jej jar zalać wodą. Pierwotnie budowla składała się z pięciu baszt połączonych ze sobą murami oraz mostem. Obecnie jednak ten nie najlepiej zachowany zespół bramny tworzą jedynie trzy wieże, barbakan oraz mury obronne. Pierwsza z wież powstała już w XV wieku na starszych fundamentach. Jest to czterokondygnacyjna budowla zaopatrzona w przejazd oraz w 16 strzelnic umieszczonych w trzeciej i czwartej kondygnacji. Od południa przylega do niej wspomniany barbakan, który dawniej z obu stron zamykały dwuskrzydłowe bramy. Obok ciągną się wykute w skale kazamaty ze strzelnicami, połączone z barbakanem specjalnym przejściem. Druga, dwukondygnacyjna i murowana z kamienia wieża przykryta wysokim gontowym dachem również pochodzi z XV wieku. W pierwszej kondygnacji znajdują się dwie strzelnice dla armat i dwie dla broni ręcznej. Kolejna, trzecia dwukondygnacyjna baszta została odrestaurowana w 1978 roku. Jest ona usytuowana na skale o wysokości 12 m, przylegającej do barbakanu. W obydwu kondygnacjach posiada otwory strzelnicze. Zachowało się też pierwsze, wysokie na 5 m piętro dawnej Baszty Przybrzeżnej.

Od strony południowej dostępu do miasta broniła Brama Rуска wzniesiona w XV i XVI wieku. Zmodernizowano ją w 1776 roku za czasów króla Stanisława Augusta, o czym świadczy stosunkowo dobrze zachowany piękny polski orzeł z herbem Ciołek⁷² na piersi, umieszczony nad przejazdem od wewnętrznej strony bramy. Do dnia dzisiejszego z należącego do niej systemu umocnień zachowało się pięć baszt – z pierwotnych ośmiu, bar-

⁷² Był to herb rodu Poniatowskich.

bakan, forty, mur o długości 230 m oraz potężna tama umożliwiająca niegdyś, w razie potrzeby, zalanie jaru Smotrycza wodą. Okrągła dwukondygnacyjna pochodząca z XV wieku wieża strażnicza stoi na wysokiej na 12 m skale. Na obu kondygnacjach znajdują się strzelnice z łukowatymi nadprożami. Barbakan posiada kwadratowy dziedziniec oraz bramę. Od zachodu łączy się z murem obronnym, a od południa z basztą bramną, do której wiedzie przejście znajdujące się na wysokości drugiej kondygnacji. Baszta ta jest prostokątna, z kamiennymi szczytami na dwóch elewacjach. Północna ściana olicowana została płytami z białego kamienia. W dolnej części wieży jest przejazd z kolebkowym sklepieniem. Podczas przebudowy tego obiektu, która miała miejsce w XIX wieku otwory strzelnicze przerobiono na okna. Bliżej rzeki stoi kwadratowa, w górnej części okrągła, pięciokondygnacyjna Baszta Przybrzeżna. Zaopatrzone ją w strzelnice oraz okna. Obie te baszty połączone są sklepieniami kazamatami. Natomiast od północy rozciąga się pas murów obronnych postawionych tam pomiędzy XV a XVIII wiekiem, wyposażonych w strzelnice dla broni palnej. Na początku XIX wieku cały ten obiekt stracił jednak swe znaczenie obronne, co spowodowało, iż przekształcono go na magazyny. Zmiana ta w sporym stopniu przyczyniła się do jego późniejszej dewastacji. Obecnie jednak Brama Ruska została poddana poważnym zabiegom konserwatorskim oraz rewitalizacyjnym, co zatrzymało proces dewastacji wchodzących w jej skład obiektów. Poza tym część znajdujących się w tym kompleksie pomieszczeń została przeznaczona na potrzeby miejscowych instytucji i osób zajmujących się sztuką i kulturą.

Tak w czasach świetności przedstawiała się najistotniejsza część fortyfikacji miasta Kamieńca⁷³, a także całej twierdzy oraz

⁷³ Szerzej na temat systemu fortyfikacyjnego Kamieńca Podolskiego vide chociażby: T.M. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1973, t. 19, cz. 1; idem, *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w świetle zabytków kartograficznych*, „Z Dziejów Kartografii” 1991,

w takim, jak to opisano powyżej, stanie dotrwały one do czasów nam współczesnych⁷⁴. Ponadto, co jeszcze raz należy podkreślić, o nieprzeciętnych walorach estetycznych tego miejsca, silnie oddziałujących na wyobraźnię współczesnego człowieka, obok innych czynników, stanowi też niezwykle położenie miasta i twierdzy oraz swoisty i wyraźnie odczuwalny *genius loci*. Wszystko to powoduje, że ta perła koronnej i jednocześnie europejskiej architektury – głównie militarnej – może w przyszłości stać się ważnym miejscem na turystycznej mapie naszego kontynentu – i to nie tylko dla Ukraińców czy Polaków⁷⁵.

Aleksander Smoliński

t. 5; J. Janczykowski, *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, op. cit.; R. Król, *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII w.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, R. 8 (59), nr 4 (219); O. Maciuk, *Zamki i twierdze Ukrainy Zachodniej. Podróże historyczne*, Lwów 2008; В.В. Вечерський, *Фортеці й замки України*, Київ 2011.

⁷⁴ Ponadto szerzej na temat zabytków znajdujących się w Kamieńcu Podolskim, oprócz części wcześniej cytowanej literatury, vide także: A.J. Rolle, *Zameczki podolskie...*, t. 1, op. cit.; idem, *Zameczki podolskie...*, t. 2, op. cit.; M. Orłowicz, *Przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim...*, op. cit.; O. Завальнюк, О. Комарницький, *Кам'янець-Подільський. Історико-популярний нарис*, Кам'янець-Подільський 2001; Л. Станіславська, В. Жигайло – фотографії, *Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський*, [b.r.]; A. Rasszczupkin, *Kamieniec Podolski*, Kamieniec Podolski [b.r.]; A. Dylewski, op. cit.; Z. Hauser, op. cit.; M. Machynia, R. Marcinek, op. cit.; R. Marcinek, S.W. Tarasow – zdjęcia, op. cit.; A. Górka, R. Marcinek, P.J. Jamski, *Kresy. Przewodnik*, Kraków [b.r.]; *Kresy. Przewodnik*, Kraków [b.r.]; J.L. Adamczyk, *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004; J. Kolbuszewski, op. cit.; *Encyklopedia Kresów*, praca zbiorowa, Kraków 2005; *Dzieje Kresów...*, op. cit.; *Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny...*, op. cit.

⁷⁵ Vide chociażby mocno niedoskonały, acz obszerny przewodnik wydany przez National Geographic – A. Evans, *Ukraine. The Brandt Guide*, London 2007 oraz jego polskie wydanie: A. Evans, *Ukraina. Przewodnik turystyczny National Geographic*, Warszawa 2008.

Bibliografia

Źródła publikowane

Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 8, *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, cz. 1 i 2, praca zbiorowa, (*Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 8. Великий терор: польська операція 1937–1939. Частина перша*) Warszawa–Kijów (Warszawa–Київ) 2010.

Relacje, dzienniki, wspomnienia i pamiętniki

Biessonow J., *Tankista. Z Armii Czerwonej do Trzeciej Rzeszy*, Warszawa–Gdańsk 2005.

Makowiecki S., *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, Opracował P. Borek, Kraków 2008.

Polska Jana Długosza, red. nauk. H. Samsonowicz, Warszawa 1984.

Potocki R., *W trzech wojnach. Wspomnienia*, Warszawa 2018.

Sarnecki K., *Pamiętnik z czasów Jana Sobieskiego*. t. 1 i 2, Wrocław 2004.

Starowolski S., *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*. Z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami opatrzył A. Piskadło, Kraków 1976.

Werdum U., *Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1671*, Wstęp, opracowanie i indeksy D. Milewski, przekład D. Urbonaitė, Wilanów 2012.

Opracowania

Adamczyk J.L., *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004.

Besala J., *Tam kiedyś była Rzeczpospolita. Ziemie ukraińskie*, Poznań 2016.

Bochenek R., *Od muru chińskiego do linii Maginota. (50 wieków historii fortyfikacji)*, Warszawa 1964.

Bochenek R., *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989.

Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996.

Borek P., *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001.

Czarnowski R.J., *Kresy krwawe dzieje*, Warszawa 2018.

Czarnowski R.J., *Kresy utracone dzieje*, Warszawa 2017.

Dylewski A., *Ukraina. Praktyczny przewodnik*, Bielsko-Biała 2003.

Dzieje Kresów, praca zbiorowa, Kraków 2006.

Dziubiński A., *Na szlakach Orientu. Handel między Polską a imperium osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1998.

Encyklopedia Kresów, praca zbiorowa, Kraków 2005.

Evans A., *Ukraina. Przewodnik turystyczny National Geographic*, Warszawa 2008.

Evans A., *Ukraine. The Brandt Guide*, London 2007.

Fonkowicz J., Twardowski T., *Krwią i blizną. Z dziejów oręża polskiego*, Warszawa 1972.

Głowacka-Grajper M., *Kresowa „turystyka sentymalna” jako element kreowania pamięci o utraconych terytoriach. Spojrzenie socjologiczne* [w:] *Pamięć Kresów – Kresy w pamięci*, praca zbiorowa pod red. B. Tracza, Katowice–Gliwice 2019.

Górska A., Marcinek R., Jamski P. J., *Kresy. Przewodnik*, Kraków [b.r.].

Górski K., *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902.

Hauser Z., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu*, Warszawa 2006.

Janczykowski J., *Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, praca zbiorowa pod red. F. Kiryka, Kraków 2005.

Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny, praca zbiorowa pod red. O. Płamienickiej, Lwów 2005.

Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu, t. 1, praca zbiorowa pod red. F. Kiryka, Kraków 2000.

Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu, t. 2, praca zbiorowa pod red. F. Kiryka, Kraków 2005.

Karwińska A., *Małe ojczyzny – między pamięcią a mitem. Przykład Kresów*, [w:] *Pamięć Kresów – Kresy w pamięci*, praca zbiorowa pod red. B. Tracza, Katowice–Gliwice 2019.

Kolbuszewski J., *A to Polska właśnie. Kresy*, Wrocław 2002.

Krakowski S., *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956.

Kresy. Śladami naszych przodków. Projekt i opracowanie K. i P. Dylukowie, Kraków 2002.

Król-Mazur R., *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.

Król R., *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII w.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, R. 8 (59), nr 4 (219).

Kresy. Przewodnik, Kraków [b.r.].

Kuczyński S.M., *Król Jagiello ok. 1351–1434*, Warszawa 1985.

Кулаковський П., *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648*, Київ 2006.

Machynia M., Srzednicki C., *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. 1, *Oficerowie Wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 2, *Artyleria i wojska inżynierskie*, Kraków 1999.

Machynia M., Srzednicki C., *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. 1, *Oficerowie Wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 3, *Piechota*, Kraków 1998.

Maciuk O., *Zamki i twierdze Ukrainy Zachodniej. Podróże historyczne*, Lwów 2008.

Mędrzecki W., *Kresowy kalejdoskop. Wędrówki przez ziemie wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kraków 2018.

Nagielski M., *Marcin Kazimierz Kątski generał artylerii koronnej w służbie króla i Rzeczypospolitej (1656–1710)*, [w:] *Studia artyleryjskie*, t. 4, praca zbiorowa pod red. M. Giętkowskiego, A. Smolińskiego, Toruń 2012.

Nicieja S.S., *Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie*, Warszawa 2006.

Nowak T.M., *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1973, t. 19, cz. 1.

Nowak T.M., *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w świetle zabytków kartograficznych*, „*Z Dziejów Kartografii*” 1991, t. 5.

Iwanow M., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.

Orłowicz M., *Przewodnik po Europie. I. Europa Wschodnia i Środkowa (Rosya, Austro-Węgry, Niemcy i Szwajcarya)*, Warszawa–Kraków 1914.

Orłowicz M., *Przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Lwów 1919.

Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie, praca zbiorowa, Kraków 1999.

Pajewski J., *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 2006.

Петров М., *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного. Етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління*, Кам'янець-Подільський 2012.

Petrus J.T., *Kościóły i klasztory Żółkwi*, Kraków 1994.

Пламеницька О., *Сакральна архітектура Кам'яця на Поділлі*, Кам'янец-Подільський 2005.

Пламеницька О., *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (нізоантичний – ранньомодерній час)*, Кам'янець-Подільський 2012.

Prusiewicz A., *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915,
Przybył J., *Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji*, Łódź–Wrocław 2007.

Rasszczupkin A., *Kamieniec Podolski*, Kamieniec Podolski [b.r.].

Rasszczupkin A., *Kamieniec Podolski. Antemurale Christianorum*, Kamieniec Podolski 2006.

Rasszczupkin A., *Katedra św. Apostołów Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim*, Kamieniec Podolski 2003.

Расщупкин О.И., Трубочанінов С.В., *Кам'янець на Поділлі*, Кам'янець-Подільський 2017.

Rolle A.J., *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 1 i 2, *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880.

Сецинский Е., *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*, Киев 1895.

Skrok Z., *Podolska legenda. Powstanie i pogrzeb polskiego Podola*, Warszawa 2007.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 3, praca zbiorowa pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, Warszawa 1882.

Smoliński A., *Bez „ognia i miecza”*. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (I). *Kamieniec Podolski – dzieje miasta i twierdzy*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 1 (96).

Smoliński A., *Bez „ognia i miecza”*. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (II). *Kamieniec Podolski – świątynie*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 4 (99).

Smoliński A., *Bez „ognia i miecza”*. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 7 (III). *Kamieniec Podolski – świątynie niekatolickie, synagoga oraz inne obiekty*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2007, nr 5 (100).

Smoliński A., *Bez „ognia i miecza”*. Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Część 9. *Okopy Świętej Trójcy*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2008, nr 1 (102).

Smoliński A., *Kamieniec Podolski – dzieje i obecny stan twierdzy*, [w:] *Origines, fontes et narrationes – pośród kręgów poznania historycznego. Prace ofiarowane Profesorowi Marcelemu Antoniewiczowi w 65. rocznicę urodzin*, praca zbiorowa pod red. M. Cetwińskiego, M. Janika przy współudziale M. Nity, Częstochowa 2018.

Smoliński A., *Kamieniec Podolski i jego zamek jako ślad dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Matłkowi z okazji siedemdziesięciolecia urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, praca zbiorowa pod red. W. Polaka, Toruń 2008.

Smoliński A., *Kamieniec Podolski – ślad potęgi dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsce literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, „Wiadomości Historyczne. Czasopismo dla Nauczycieli” 2009, R. 52, nr 3 (284).

Smoliński A., *O miecie Kamieńca Podolskiego – ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 2017, t. 16.

Smoliński A., *Polska i polskojęzyczna literatura historyczna dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2009, nr 5 (112).

Smoliński A., *Polska oraz obcojęzyczna literatura dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego – uzupełnienia*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2010–2011, nr 3–4.

Smoliński A., *Polskojęzyczna literatura naukowa, popularnonaukowa oraz popularna z końca XIX w. oraz z przełomu XX i XXI w. dotycząca dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2014, nr 2 (134).

Smoliński A., *Przegląd polskiej literatury historycznej dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego – uzupełnienia*, „Semper Fidelis. Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich” 2011, nr 2 (121).

Smoliński A., *Przegląd polskiej oraz obcojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” 2009.

Smoliński A., *Przegląd polskiej oraz rosyjsko i ukraińskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, „Історичний Архів”, Наукові Студії, (Миколаїв) 2009, випуск 3.

Smoliński A., *Przegląd polskiej oraz ukraińskiej i rosyjskojęzycznej literatury dotyczącej dziejów Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Obok siebie. Studia polsko-ukraińskie*, praca zbiorowa pod red. nauk. K. Kościelniaka, M. Krotofila, A. Smolińskiego, Toruń 2014.

Smoliński A., *Zbaraż i Kamieniec Podolski – ślady Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz miejsca literackich inspiracji Henryka Sienkiewicza. Dzieje i współczesność*, [w:] *Sienkiewicz dzisiaj. Formy (nie)obecności*, praca zbiorowa pod red. B. Burdzieja i E. Owczarz, Toruń 2010.

Станіславська Л., Жигайло В. – фотографії, *Кам'янець-Подільський*, Кам'янець-Подільський [b.r.].

Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1920, Колегіяльна робота, Київ 2005.

Ujma M., *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole 2005.

Umiaostowski R., *Terytorium Polski pod względem wojskowym*, Warszawa 1921.

Wagner M., *Kampania żwaniECKa 1684 roku*, Warszawa 2013.

Wagner M., *Marcin Kątski (1635–1710). Uzupełnienia do biografii generała artylerii koronnej*, [w:] *Wśród huku, dymu i ognia. Studia, przyczynki i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, praca zbiorowa pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2020.

Wagner M., *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 1, Oświęcim 2013.

Wagner M., *W cieniu szukamy jasności chwały. Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696)*, Siedlce 2002.

Wagner M., *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676*, t. 1 i 2, Zabrze 2009.

Wasilewski W., *Wyprowadzenie Stanisława Jabłonowskiego w 1685 roku*, Warszawa 2002.

Wasyl F., *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Kraków 2015.

Вечерський В.В., *Фортеці й замки України*, Київ 2011.

Węglicka K., *Kresowym szlakiem. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2005.

Węglicka K., *Na dalekiej Ukrainie. Gawędy kresowe*, Warszawa 2007.

Węglicka K., *Wędrówki kresowe. Gawędy o miejscach ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2006.

Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna, t. 7, *Izaszar do Kolejowe rozkłady jazdy*, praca zbiorowa, Kraków [b.r.].

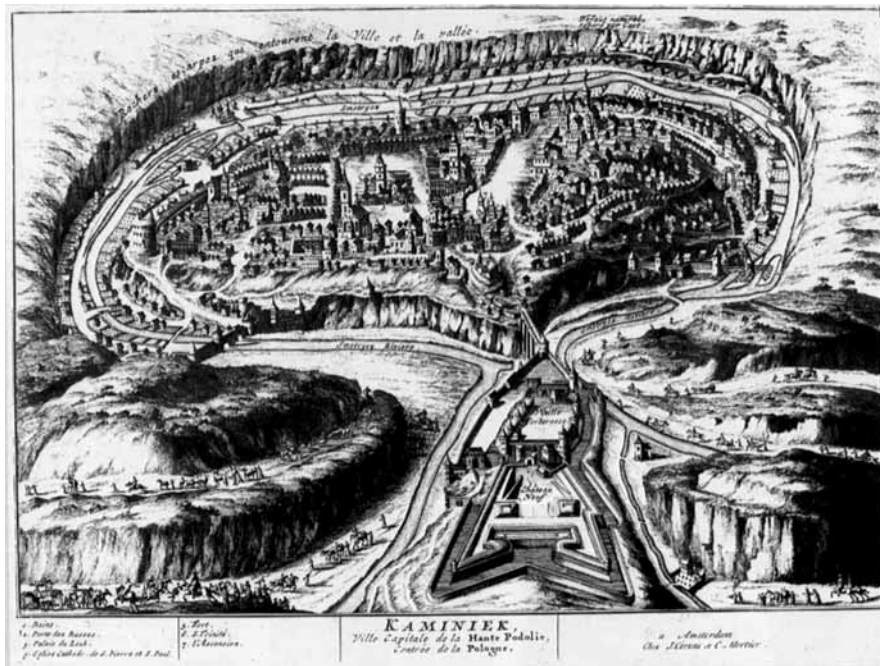
Wojtasik J., *Podhajce 1698*, Warszawa 1990.

Завальнюк О., Комарницький О., *Кам'янець-Подільський. Історико-популярний нарис*, Кам'янець-Подільський 2001.

Завальнюк О., Комарницький О., *Нариси з історії Кам'янця-Подільського*, Львів 2006.

Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t. 1, Do roku 1648, praca zbiorowa pod red. J. Sikorskiego, Warszawa 1965.

Збірник матеріалів археологія & фортифікація України. IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського Державного Історичного Музею-Заповідника, присвячена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908). Відповідальний редактор В. С. Травінський, Кам'янець-Подільський 2014.

Plan ukazujący położenie Kamieńca oraz broniących go dwóch zamków, a mianowicie Starego i Nowego wykonany przez mieszkańca tego miasta i jednocześnie inżyniera Cypriana Tomaszewicza w latach 70. XVII w. Pierwotnie wydano go w Krakowie, tutaj wersja rytowana następnie w Amsterdamie. Źródło: A. Rasszczupkin, *Kamieniec Podolski*, Kamieniec Podolski, [b.r.].

Ogólny widok murowanego Starego Zamku oraz pozostałości ziemnego Nowego Zamku w Kamieńcu widzianych od strony północnej – stan z 2008 r. Fot. A. Smoliński

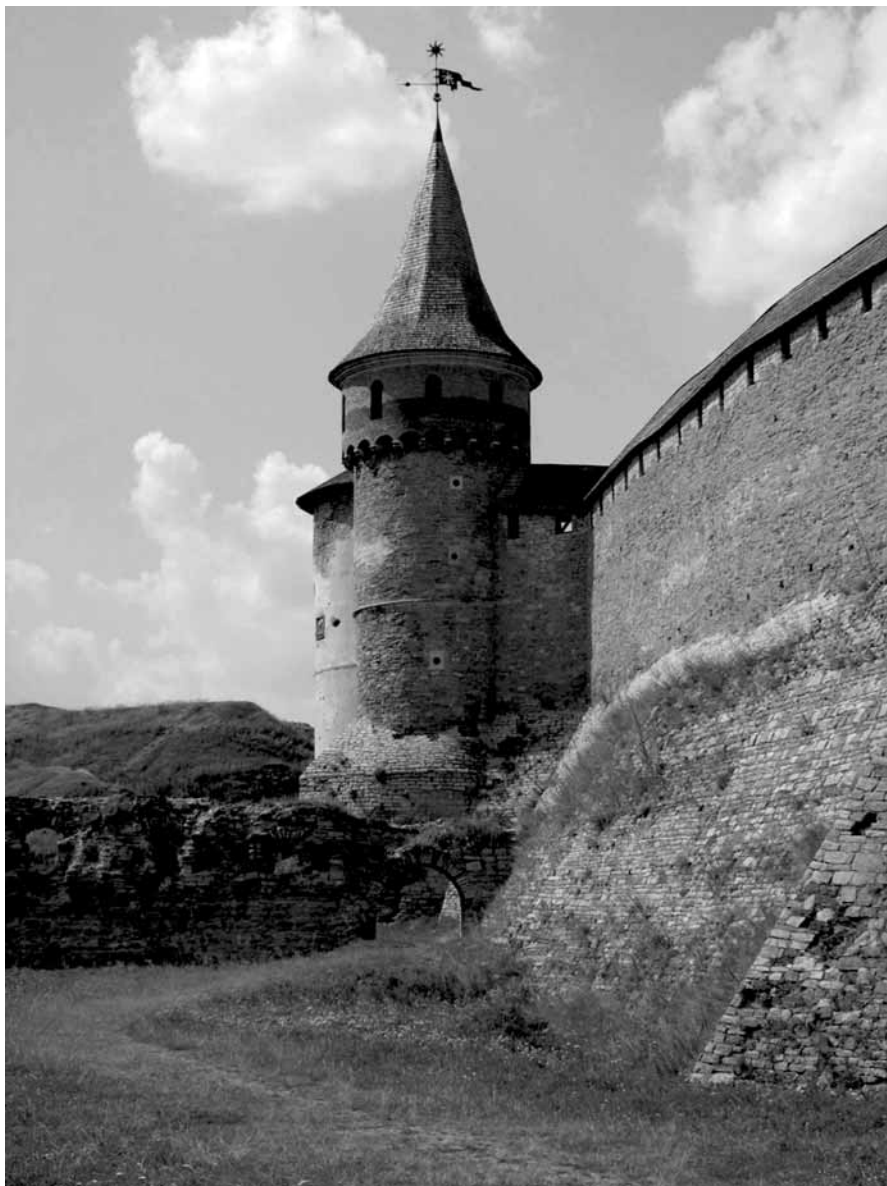
Ogólny widok wschodniej i północnej części Starego Zamku. Dobrze widoczne są Baszty Papińska i Nowa Wschodnia Baszta oraz Baszty Lanckorońska i Komendancka, a także kamienny Most Turecki łączący miasto z zamkiem oraz pozostałości Nowego Zamku – stan obecny. Fot. A. Smoliński

Ogólny widok zachodniej części Starego Zamku obserwowanego z wałów Nowego Zamku. Dobrze widoczne są resztki Małej Baszty oraz Nowa Zachodnia Baszta, a także stojąca na prawo od tej ostatniej Baszta Lacka – stan obecny. Fot. A. Smoliński

Odrestaurowywany kryty ganek łączący Basztę Różanka z Basztą Lanckorońską, którego odcinek dochodzący do Baszty Komendanckiej udostępniony został zwiedzającym. Stan z 2013 r. Fot. A. Smoliński

Południowa część Starego Zamku wraz z fragmentem południowego dziedzińca zamkowego. Dobrze widoczna jest Baszta Tęczyńskiego oraz fragment stojącej za nią Baszty Lackiej – stan obecny. Fot. A. Smoliński

Południowa część Starego Zamku. Dobrze widoczna jest Baszta Kołpak oraz fragment stojącej za nią Baszty Tęczyńskiego – stan obecny. Fot. A. Smoliński

Południowa część Starego Zamku. Dobrze widoczna jest Baszta Papińska – stan obecny. Fot. A. Smoliński

Pozostałości ziemnych fortyfikacji Nowego Zamku. Zniszczone kazamaty – stan z 2008 r. Fot. A. Smoliński

Kazamaty fortyfikacji Nowego Zamku w trakcie prac restauracyjnych i rewitalizacyjnych – stan z 2013 r. Fot. A. Smoliński

Brama Lacka (Polska). Widoczne wieże, barbakan oraz mury obronne – stan z 2008 r. Fot. A. Smoliński

Widok ogólny na Bramę Ruską – widać jedynie część tego obiektu, a mianowicie Basztę Przybrzeżną i kazamaty – stan z 2008 r. Fot. A. Smoliński

Brama Ruska po zakończeniu podstawowych prac konserwatorskich i rewitalizacyjnych – stan z 2013 r. Fot. A. Smoliński

Brama Ruska – pochodzący z XVIII w. polski orzeł z herbem Poniatowskich Ciołek na piersi, umieszczony nad przejazdem od jej wewnętrznej strony – stan z 2007 r. Fot. A. Smoliński

Brama Ruska – wieża strażnicza znajdująca się przed bramą, po jej północnej stronie – stan obecny. Fot. A. Smoliński

Widok ogólny na Wieżę przy Brodzie – stan obecny. Fot. A. Smoliński

Aleksander Smoliński

Nicolaus Copernicus University

ORCID: 0000-0002-2185-8589

**Kamieniec Podolski – the history and present state of
the Borderland fortress in
the former Polish-Lithuanian Commonwealth**

Keywords

Kamieniec Podolski, the fortress of Kamieniec, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Polish Crown, the South-Eastern Borderlands, Ukraine, the history of the Polish-Turkish wars in the 17th century, the present condition of the fortress in Kamieniec Podolski, Polish monuments in contemporary Ukraine, tourist traffic

Summary

Although today the former Eastern Borderlands, mainly the South-Eastern Borderlands of the Polish-Lithuanian Commonwealth, are in majority outside the territory of Poland, they still are mesmerising and stun the imagination of contemporary Poles. They also evoke a kind of nostalgia for the proverbial ‘paradise lost’ and a sense of pride in one’s own, great and wonderful, but also long-gone and often bloody past. Moreover, their complex history and present day also stipulate further reflection upon the fact that there is nothing eternal in this world, whereas passing, same as evanescence, is an inherent feature of human civilisation. Thanks to its extraordinary history and specific *genius loci*, Kamieniec Podolski is becoming a place increasingly visited by tourists from Ukraine, as well as from some European Union countries. Understandably, the largest group of visitors to the city and the fortress were, until recently, Poles for whom it was a kind of journey to the irretrievably past world so vividly described in the *Trilogy* written by Henryk Sienkiewicz. All of this encouraged the author to present the history and the state of the Borderland fortress, which Kamieniec Podolski was once. He described the most important elements of the city’s fortification system, i.e. the Old and New Castle, and two city gates: Lacka, i.e. Polish, and Rus.

Александр Смолинский

Университет Николая Коперника в Торуня

ORCID: 0000-0002-2185-8589

Каменец-Подольский. История и современное состояние крепости на восточных рубежах бывшей Речи Посполитой

Ключевые слова

Каменец-Подольский, крепость в Каменце-Подольском, Реч Посполитая, Королевство Польское, Юго-восточные Кресы, Украина, история польско-турецких войн 17-го века, современное состояние крепости в Каменце-Подольском, польские памятники на современной Украине, туристский поток

Резюме

Большинство территорий «Восточных Кресов» (рубежей) Речи Посполитой, в особенности их юго-восточная часть, оказались вне пределов польского государства. Тем не менее, эти земли обладают некоей особой привлекательностью, продолжая сильно влиять на воображение определенной части польского народа. Эти земли вызывают некоторую ностальгию за «утраченным раем», а также чувство гордости за свое давно ушедшее великое, иногда кровавое, прошлое. Более того, все сложности их истории и современности наводят на размышления о том, что ничто в мире не вечно, а непостоянство, как и непрерывность, свойственны человеческой цивилизации. Каменец-Подольский, из-за своей необычной истории и своеобразному *genius loci*, из года в год приобретает все большую популярность среди украинских туристов, а также жителей некоторых стран Евросоюза. Что очевидно, до недавнего времени основной группой гостей города и крепости являлись поляки, для которых поездка туда являлась путешествием в навсегда ушедшее прошлое, блистательно описанное Генрихом Сенкевичем в его «Трилогии». Ввиду вышесказанного, автор решил описать историю и современное состояние Каменецкой крепости, расположенной на рубежах бывшей Речи Посполитой. В статье описываются основные элементы городской системы укреплений, а именно – Старый и Новый замок, а также двое ворот – Лядские (Польские) и Русские ворота.

Aleksander Smoliński

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń

ORCID: 0000-0002-2185-8589

Kamjanez-Podilskyj – Geschichte und aktueller Zustand der Grenzfestung in der ehemaligen Republik beider Nationen

Schlüsselworte

Kamjanez-Podilskyj, Festung Kamjanez-Podilskyj, Republik beider Nationen, Polnische Krone, Grenzland im Südosten, Ukraine, Geschichte des Osmanisch-Polnischen Kriegs im 17. Jahrhundert, aktueller Zustand der Festung in Kamjanez-Podilskyj, polnische Denkmäler in der heutigen Ukraine, Tourismus

Zusammenfassung

Obwohl sich das ehemalige Grenzland im Osten, vor allem aber im Südosten der Republik beider Nationen heutzutage meistens außerhalb des Gebiets Polens befindet, hat es immer noch einen magnetischen Zauber und regt die Fantasie eines Teils der heutigen Polen an. Es regt auch die eigenartige Sehnsucht nach dem „verlorenen Paradies“ und Stolz auf die eigene, große und prächtige, obwohl gleichzeitig auch längst vergangene, oft blutige Geschichte an. Außerdem fordert ihre komplizierte Vergangenheit und der heutige Tag uns zum Nachdenken an, dass nichts auf dieser Welt ewig dauert und die Vergänglichkeit als auch die Andauer sind ein immanenter Bestandteil der menschlichen Zivilisation. Kamjanez-Podilskyj wird von Jahr zu Jahr dank seiner außergewöhnlichen Geschichte und einzigartigen genius loci zu einem immer öfter und lieber besuchten Ort für die Touristen aus der Ukraine als auch für die aus einigen Ländern der Europäischen Union. Bis vor kurzem gehörten selbstverständlich die Polen zur zahlreichsten Gruppe der Stadt- und Festungsbesucher, für die es eine eigenartige Reise in eine unwiederbringlich verlorene Welt war, die so anschaulich in *Der Trilogie* von Henryk Sienkiewicz dargestellt wurde. Wegen alledem entschied sich der Autor die Geschichte und den heutigen Zustand der ehemaligen Grenzfestung, Kamjanez-Podilskyj darzustellen. Er beschrieb die wichtigsten Elemente der Befestigungsanlage der Stadt, d. h. das Alte und Neue Schloss und die zwei Stadttore – das polnische und das russische.